

निर्वचन न० निर्+वच-भावे ल्युट् । १निरुक्तौ अवयवार्थं कथने । २प्रसिद्धे च 'न निर्मेत्युः क्षत्रियोऽस्ति लोके निर्वचनं स्तुतम्' भा० व० २७ अ० । "सत्यं स्तने बलं नायां राज्यं दुर्योधने तथा । दातुं लोके निर्वचनं लोके चरति भारत" भा० व० ११ अ० ।

निर्गतं वचनं यस्य प्रा० व० । वचनशून्ये शतृणीमित्यर्थे "माल्येन तां निर्वचनं जघान" कुमा० । ४वचनरहिते वक्तव्यताशून्ये लि० "येषां तद्धागानि सहोदकाति वाप्यस्र कृपाश्च मतिश्चयाश्च । अक्षस्य दानं मधुरा च वाणी यमस्य ते निर्वचना भवन्ति" भा० व० १६६ अ० ।

निर्वण लि० निर्गतो वनात् निरा०तः प्रणिरन्तरित्यादिना असंज्ञायामपि चत्वम् । वनात्प्रिक्रान्ते "निर्वणो बध्यते व्याघ्रो निर्व्याघ्रं छिद्यते वनम्" भा० उ० २८ अ० अथ "वनं समासे" पा० समासमात्रे वनान्तत्वेनान्तोदात्तता ।

निर्वपण न० निर्+वप-भावे ल्युट् । १दाने शस्त्रादीनां संविभागे च । "परिस्तरणपालसंसादनप्रोक्षणाञ्चनिर्वपणाधिश्रयणानि" कात्या० श्रौ० ८।२।१ । "अन्यैवा-दृता कार्यं पिण्डनिर्वपणं तुतैः" मनुः ।

निर्वर लि० निर्गतो वरो वरणमस्य । १निर्वर्ज्जो कठिने शनिर्भये शरारे च हेमच० । अथ निर्दर इत्येव पाठः स्रष्टादोषात् निर्वर इति पाठोऽसाधुः । अतएव मेदिनी-लोके निर्दरं निर्भये शारेऽन्यत्र कठिनेऽत्रमे" इत्युक्तम् ।

निर्वर्णन न० निर्+वर्ण-भावे ल्युट् । दर्शने लि० ।

निर्वर्त्तित लि० निर्+वर्त-णिच्-कर्मणि क्त । निष्पादिते । निर्वर्त्य लि० निर्+वर्त-णिच्-कर्मणि यत् । निष्पाद्ये व्याकरणपरिभाषिते कर्मभेदे न० "तन्निवर्त्यं विकार्यञ्च कर्म-दोषा व्यवस्थितम्" हरि० कर्मवृत्ते १७७। ४०४ अ० ।

निर्वहण न० निर्+वह-भावे ल्युट् । १नाशोक्तौ प्रस्तुत-अथासमाप्तौ २प्रकृताभिनवस्य निर्वाहे, नाटकसम्बन्धे-रूपभेदे तस्याङ्गानि सम्प्रदीनि यथोक्तं सा० द० "सन्नि-र्विकोपो यथन निर्वायः परिभाषणम् । कतिः प्रसाद आनन्दः समयोऽप्युपगूहनम् । भाषणं पूर्ववाक्यस्य काव्यसंहार एव च । प्रशस्तिरिति संहारे श्रेयान्य-ङ्गानि नामतः" । युच् । निर्वहणा निशायाम् स्त्री ।

निर्वाञ्च लि० निर्+वञ्च-अनुच्-क्लिप् अवरोपसर्गस्य अवरोपः । निर्गते "तस्मादिमे प्राण्या विष्वज्जोऽवाङ्मोऽह-निर्वाञ्च" वा० ब्रा० ७।६ ।

निर्वाण लि० निर्+वा-क्त । "निर्वाणोऽवाते" पा० तस्य नः । १शान्ते वक्षिष्यन्त्यादौ २चरमाश्रमस्ये सुनौ शनिचले ४शून्ये शब्दर० । भावे क्त । ५अस्त्रागमने हनिर्हती ७गज-मज्जने दसङ्क्रमे ८अपवर्गे मोक्षे मेदि० । १०विनाशे यादवः ११विश्रान्तौ हेमच० । "निर्वाणोऽयानशयनानि त्रीणि गजकर्मण्योति" पालकाव्योक्ते १२गजकर्मभेदे । "अस्तुदधिवान्नमनिर्वाणस्य दन्तिनः" रघुः । "अनि-र्वाणस्य मज्जनरहितस्येति" मल्लि० । "कुर्वतेऽस्मिन्-गोष्ठेऽपि निर्वाणालातलावयम्" । "निर्वाणभूयिष्ठम-यास्य वीर्यम्" कुमा० । निर्हतौ "स्वर्लोक्स्त्री गात्र-निर्वाणमत्र" माघः । "यतितव्यं समत्वेन निर्वाणमपि चेच्छता" "समत्वबुद्धेर्निर्वाणं फलसक्तं श्रुतौ स्मृतौ सर्वदुःखोपरमणलक्षणं ब्रह्मणि स्थितिः" "स्थित्वाऽस्या-मन्तःकालेऽपि ब्रह्म निर्वाणमृच्छति" "व योगी ब्रह्म-निर्वाणं ब्रह्मभूतोऽधिगच्छति" गोता । सर्वदुःखोपरमा-त्मकत्वात् निरतिशयानन्दरूपत्वाच्च परमपुरुषार्थकैवल्य-रूपं ब्रह्म निर्वाणमृच्छति इत्यर्थः । १२यादिपुरुके (५) त्रिकले सात्वागणभेदे १४विधोपदेशपन्थभेदे यथा निर्वाणतन्त्रादि । नाभिदेशे जय्ये १५प्रणवपुटितमाहका पुटितस्त्राभीष्टमन्त्रे । "कुङ्कुमां मूर्द्धि संक्षयं हृदि-सेतुं विचिन्त्येत् । महासेतुं विशुद्धे त घोडशारे ससृजरेत् । मणिपूरे तु निर्वाणं महाकुण्डलिनीमधः । स्नाधिष्ठाने कामयोजं राकिणीमूर्द्धि संस्थितम् । वि-चिन्त्य विधिवद् देवि ! मूलाधारान्तिकाच्छिन्ने । विशु-द्धान्तं अरेदुदेवि ! विषतनुत्तनीयसीम् । देवीस्थानं द्विजिह्वान्तं मन्त्रमूलादृतं सृजः" । तत्र निर्वाणं यथा "अथ वक्ष्यामि निर्वाणं शृणु सारहितानवे । प्रणवं प्र-र्वसुश्चार्थं माहकाद्य ससृजरेत् । माहकाणां समस्ताञ्च पुनः प्रणवसृजरेत् । एवं पुटितमूलादुत्तु प्रजपेन्नाण-पूरके । एवं निर्वाणमीशानि ! यो न जानाति पामरः । कल्पकोटिशृङ्गेषु तस्य सिद्धिर्न जायते" व्यागम-विज्ञासतन्त्रम् ।

निर्वाणमण्डप उ० काशीस्थे सक्तिमण्डपाख्ये तीर्थभेदे ।

निर्वाणमस्तक उ० निर्वाणं निर्हर्तुमशक्तमिव यत् । मोक्षे लि० ।

निर्वाणरुचि लि० निर्वाणे रुचिरस्य । १मोक्षसाधनायुक्ते एकादशमन्त्रान्तरे शिवभेदे "महर्षिर्धर्मसावित्रीरेकादशम आत्मवान्" इत्युपक्रमे "विहङ्गमाः कामगमा निर्वा-